

XVI-XVII. Yüzyıl Azerbaycan Şehirleri Osmanlı Kaynakları Işığında

Ferah Hüseyin*

Giriş

Münbit ve elverişli coğrafyada konumlanan Azerbaycan memleketi kaynaklarda tarih boyunca şehirlerin ve şehirciliğin geliştiği bir bölge olarak bilinmektedir. Kafkasya Albanyası olarak tanımlanan ve esasen günümüz Azerbaycan Cumhuriyeti yüz ölçümüne denk gelen arazide kaynaklar daha antik çağda 29 şehrin mevcut olduğunu tespit ederler.¹ Orta Çağ döneminde gerek değişik yerel zanaat dallarının inkişafı, gerekse dâhilî ve haricî ticaretin artması dolayısıyla Azerbaycan'da şehirleşme süreçleri daha da revaç bulmuş oldu. Orta Çağ döneminde şehirlerimize dair zengin malumatlar özellikle Arap dilli kaynaklarda bulunmaktalar. XVI-XVII. yüzyılları kapsayan dönemde ise bu konuda en mufassal, net ve orijinal bilgiler için Osmanlı kaynaklarına borçluyuz.

Meşhur Osmanlı alimi Katib Çelebi XVII. yüzyılın ortalarında kaleme aldığı *Cihânnümâ* adlı coğrafi mazmunlu yapıtında Azerbaycan ülkesinde 27 pare şehrin olduğunu kaydeder.² Bu arada Katib Çelebi'nin *Azerbaycan ülkesi* diye belirttiği bölge, "*hududları garbdâ Ermeniyeye ve Diyarbekir, cenubda İraq-ı Acem ve Şehrizar, şarkta bilad-ı Deylem ve Teberistan ve Mazandaran, şimalda Şirvan ve bahr-ı Hazar*"³ olan, yani bugün Cenubî Azerbaycan olarak tanımladığımız araziye tetabuk eder ki, Azerbaycan'ın Şirvan bölgesi bu coğrafyanın dışında kalır. Tebliğimizin ihata ettiği dönemde beğlerbeğlik statüsünde Safevî Devleti'ne dahil olan Şirvan bölgesindeki şehirler hakkında bilgilere gelince, kaynaklardaki malumata göre, 1578'de Şirvan'a yapılan Şark seferi esnasında Osmanlılar tarafından sadece ele geçirilen şehirlerin sayısının 9 olduğu gösterilmektedir.⁴

* Doç. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü/
AZERBAJYCAN, ferah@mail.ru

1 *Azerbaycan tarixi üzrə qaynaqlar*, İkinci nəşrin tərtibatçısı və redaktoru: t.e.d., professor Süleyman Əliyərli, Bakı 2007, s. 25.

2 Kätib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li Kätib Çelebi*, ss. 379-380.

3 Kätib Çelebi, *age.*, s. 379.

4 Rahimizâde İbrâhim, *Zafernâme-i Hazret Sultân Murâd Hân*, AMEA M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü, Fs-649, v. 26 a.

Umumen, Safevî Devleti'nde 52 şehrin olduğunu haber veren Venedik Cumhuriyeti elçisi Vinçenzo d'Alessandri'nin XVI. yüzyılın 70'li yıllarına ait malumatını, Osmanlı kaynaklarının Kuzey ve Güney Azerbaycan'da şehir sayısına dair gösterdikleri rakamları ile kıyasladıkta malum olur ki, Safevî Devleti'nin arazisinde mevcut olmuş şehirlerin 2/3'den fazlası Azerbaycan coğrafyasında bulunuyordu.⁵

Osmanlı tarihî kaynaklarının Azerbaycan'a dair ihtiva ettiği bilgiler sırasında en mufassal malumatın, Safevî devleti dönemine ait olduğunu diyebiliriz. Bu bir tesadüf değil, zira söz konusu zaman kesîği, tarihen vuku bulmuş Azerbaycan-Türkiye ilişkileri sürecinde en keşmekeşli ve çelişkili olduğu kadar, zengin ve çok yönlü havadislerin barındırdığı tarihî dönemdir. İşte bundan dolayıdır ki Azerbaycan ile bağlı malumat hem Osmanlı bürokratik yönetim sisteminin ürünü olarak tasniflendirilen arşiv belgelerine (mühimme, tapu-tahrir, ahkam defterleri vs.), hem de telif olarak nitelendirilen kaynaklara gayet yoğun şekilde yansımıştır. Gerek arşiv, gerekse telif kaynakları, diğer konuların yanısıra Azerbaycan şehirleri ve şehircilik tarihine dair oldukça kapsamlı ve net bilgiler içermekteler.

Bu tebliğimizin ana bazını sadece söz konusu döneme ait Osmanlı telif kaynakları teşkil ediyor. Seyahat veya savaş esnasında, diplomatik misyon gibi farklı nedenlerle memleketimize uğrayan şahısların kaleme aldıkları kayıtlardırda Azerbaycan şehir, kasaba ve köylerinin tarifi önemli yer almaktadır. Aynı ayrı şehirlerimizin tarihinin çeşitli yönlerine, özellikle sosyo-ekonomik duruma, tarihî geçmişe, ekonomik statüye, nüfus kompozisyonuna, mimarî anıtlara, kentsel altyapıya ve kentsel yaşama, etnografiye dair kişisel gözlemlere dayanan pahası biçilmez malumat ihtiva eden telif kaynakları sırasında Azerbaycan şehirlerini minyatür sanatında tasvir eden ender yapıtlar, bilhusus Matrakçı Nasuh'un,⁶ Rahimizade İbrahim'in,⁷ Asafi Dal Mehmed Çelebi'nin⁸ eserleri özel değer arz etmekteler.

5 *Travels of Venetians in Persia (A Narrative Of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries)*. Hakluyt Society, vol.49, London 1873, p.222; Oqtay Əfəndiyev, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı 2007, s. 279.

6 Nasühü's-Silâhi (Matrakçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i 'Irâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Önsöz, Giriş, Çeviri yazı, Notlar ve Dizinler ile Tıpkıbasımı Yayına Hazırlayan Prof.Dr. Hüseyin G. Yurdaydın, 2 Baskı, Ankara 2014.

7 Rahimi-zade İbrahim Çavuş, Harimi, *Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)]*. Hazırlayanlar: Prof. Dr. Günay Karaağaç, Yard.Doç.Dr. Adnan Eskikurt, İstanbul 2010.

8 Asafi Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'âtname Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferi (1578-1585)*, İstanbul 2007.

Tarihçiliğimiz için vazgeçilmez veritabanı teşkil eden bu kıymetli bilgilere, ayrı ayrı şehirlerimizin tarihinin sosyal-iktisadi yönü ağır basmakla farklı açılardan araştırılması esnasında müracaat olundu ve olunmaktadır.⁹ Lakin şu ana kadar yapılan araştırmalarda bu tarihî bilgiler, genellikle arz ettikleri olgusal veriler açısından değerlendirildi, yani ait oldukları sahaya göre (şehirlerin siyasi, sosyal-ekonomi, demografik, mimari durumu vs.) incelenmeye tabi tutuldu. Sunacağımız tebliğde ise bu kategoriden olan tarihi bilgileri farklı yönden, yani nazarı cihetten ele almaya ve değerlendirmeye çalışacağız. Aynı zamanda mevzubahis dönemde Azerbaycan şehirleri ve şehircilik tarihi açısından bu bilgilerin özelliklerini, muteberliğini ve kıymetini göz önünde bulundurmayı amaçlıyoruz.

Osmanlı Müelliflerinin Azerbaycan Şehirlerine Bakışlarının Temel Hususları

Osmanlı kalem sahibpleri Azerbaycan şehirlerini tarif ederken, gerek ki bu konunun, diğerlerinden farklı olarak ideolojik ve politik motivasyon icap ettirmediklerinden dolayı, büyük rağbet ve samimiyet sergilemişlerdir. Âdeta bir kural haline gelmiş alışkanlıkla Azerbaycan şehirlerini genel olarak güzel vasıflarla terennüm eden müelliflerin en sık kullandıkları kelime hiç şüphesiz, *cennet* veya bu manaya gelen *bağ-ı İrem*, *huld-âsâ*, *ravza-yı cinân*, vs. sinonim ifadelerdir. Örneğin, diyarımızı karış karış dolaşmış, Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın birçok şehirlerine teşrif buyurmuş ve bunları ustaca tarif etmiş meşhur seyyah Evliya Çelebi *Küçük Karabağlar* şehriden bahsederken *el-hasil Azerbaycan'da üç aded Karabağ vardır ki, her biri hadîka-yı ravza-yı cinândan nişân verir*" diye kaydeder.¹⁰ Merend şehrinin seyranğâhlarına hayran kalmış müellif, her biri *İrem zâtü'l-imâde adil* yetmişe kadar hiyabanlı mesiresi olan bu şehri İrem bağına benzetir.¹¹

1578'de Lala Mustafa Paşa'nın serdarlığıyla Safevîlere karşı açılan Şark seferine katılmış ve üç yıl boyunca Şirvan eyaletinde tezkereçilik ve tahrir işlemleri ile görevlendirilerek bulunmuş¹² Asafî Dal Mehmed Çelebi *şehr-i Bâdgüya* adlandırdığı Bakü şehrinin tanıtımında bu anlamda olan ifadeler kullanmıştır:

9 Aşurbeyli S. B., *Bakü şehrinin tarihi (Orta asırlar dönüğü)*, Bakü 2006; Гейдаров М.Х., *Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков*, Bakü 1982; Onullahi S. M., *XIII-XVII asırlarda Tabriz şehri (sosial-iqtisadi tarixi)*, Bakü 1982; Джидди Г.А., *Средневековый город Шемаха (IX-XVII века) (Историко-археологическое исследование)*, Bakü 1981, vs.

10 Evliya Çelebi Mehmed Mehmed Zillî ibn Derviş, *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, birinci cild, Tâbi'i Ahmed Cevdet, 1314, s. 241.

11 Evliyâ Çelebi, *age.*, s. 242.

12 Mehmet Rıhtım, «Azerbaycan Tarihi İçin Kaynak Bir Eser: Şecaatname ve XVI. Asırda Bakü», *Journal of Qafqaz University*, Bakü, sy:2 0 (2007), s. 35.

*Dinle ta`rîf ideyim ol şehri ben
Bülbül-i dil medhine açsun dehen...*

*Çokdur ol şehir içre huld-âsâ mekân
Hâsılı her bâğı cennettir hemân.¹³*

Bu eserde Bakü, Hazer Denizi'nin kıyısında (*Şecâ`âtname*'de *bahr-ı Kulzüm* geçer) bulunmakla gece ve gündüz dalgalarının yüz sürdüğü misilsiz bir şehir misalinde zarifane terennüm olunmuştur:

*“Şöyle virmiş bahr-ı kulzüm şehre fer
Görmedi mislin gezenler bahr u ber.*

*Nev-cüvân gibi miyânına meğer
Bağlamışlar sürdan sîmîn kemer.*

*Pâyuna emvâc-ı kulzüm bende var
Yüz sürer bin `acz ile leyl ü nehâr*

*Âşiyân-ı şâhbâz imiş ezel
Ana benzer şehir az imiş ezel”.¹⁴*

Azerbaycan şehirleri sırasında Osmanlı müelliflerince en ali vasıflarla terennüm edilen meskenlerden biri Gence şehridir. Selânikî Mustafa Efendi Gence hakkında *bâğ u râğ, âb-ı revân ve şehir kurbında iki münâsib cisrleri, nazara mergûb cümle etvâr ve drhat ve meyveleri ve şukûfe vü ezhârının kesret ü letâfette ziyâdeliği hiç bir diyâra benzemediğini* kaydederek, *el-hakk vilâyet-i Acem`de şehir-i Gence mânendi nâzenîn ü mevzûn binâ görülmemiştir,* diye bu şehri vasfeder.¹⁵

Gence şehrinin bir başka Osmanlı müellifi, Harimî mahlasını kullanan Rahimizade İbrahim tarafından vasfedilmesi, zannımızca Azerbaycan şehirlerine yazılan tariflerin en parlak ve bariz numunesidir. Serdar Lala Mustafa Paşa'nın münşisi görevinde Asafi Dal Mehmed Çelebi ve Selânikî Mustafa Efendi gibi Şark seferine katılmış Rahimizade İbrahim, kaleme almış olduğu üç eserden sonuncusunu, yani *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence'yi* (*Gence Fethinin Hazinesi Kitâbu*) 1586'da Ferhad

13 Asafi Dal Mehmed Çelebi, *age.*, s. 335, s. 337.

14 Asafi Dal Mehmed Çelebi, *age.*, s. 335.

15 Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Prof.Dr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989, s. 206.

Paşa'nın serdarlığıyla merkezi Gence şehri olan Karabağ beğlerbeğliğinin fethine ithaf etmiştir.

Gence'nin güzelliğine meftun olmuş müellifimiz, bu şehri bir dilbere benzederek ona göre şiirâne üslupta vafeder:

“Hakikat-ı hâl bir dilber-i ferruh-fâl ve bir mahbûb-ı hûb-hisâl `add olunsa kâh-ı Elburz ser-i bâ-devleti ve hâsil olan harîr perçem-i pür-hamı ve sahrâ vü lâlezârî âteş-i âh-ı âşkıdan pür-dâg olmuş pehlû-yı billûr ve yemîn ü yesârında cârî olan nehr-i Kür ve rûd-ı Aras sâ'id-i [simin] mesâbesinde'dir,¹⁶ havâlisinde üç yüz altmış `aded nehr ki her birinden bir hazîne hâsil olup” yazmakla Kuran-ı Kerim'in muvafık *“tecrî min tahtihe'l-enhâru âyetine¹⁷* istinaden cennetin alâmetlerinin illâ Gence toprağında tecessüm ettiğini teyit eder.

“El-hakk vilâyet-i Gence'yi bir menzil-i dülkeş ve bir cây-ı safâ-bahş müşâhede itmişler ki âb ü hevâsı bî-misl ve bülbüllerinin hoş nevâsı bî-bedel ve kasr u evvânı ve cârî olan âb-ı zülâlî lem yuhlak misluhâ fi'l-bilâd naşş-ı şerîf[in]e ve tecrî min tahtihe'l-enhâru âyet-i münîfine mâ-sadak vâki` olub esmâr u ezhârî gûn-â-gûn ve meyve-i rûh-efzâsı dürr-i meknûn reşk-i hûr u gûlmân olan mahbûbesin müşâhede iden bi-diller fetebâreka'llahu ahsenü'l-hâlikin âyet-i şerîfin ezber idüp”¹⁸ gibi ibarelerle müellifin terennüm ettiği Gence şehrinin bir dürr-i yetim mesabesinde olmakla, *şehriyâr-ı deryâ-dil ve tâc-dâr-ı Süleymân menzil hazretlerinin ol lû'lû'-i şehvâr mengûş-ı gûş-ı hümâyûnları olmagla lâyk ve müstehak,¹⁹* yani şahların kulağında bir küpe olmağa layik misilsiz inci mislinde olduğunu yazar. Aslında bu ibarenin bir mecazî anlam kastettiğini fehm edebiliriz. Şöyle ki sultan bir saltanat mücessimesi olduğu için dolayısıyla güzel şehirler de bu saltanata süsleyen zinetler misalinde olacaktır.

Şehirlerin böyle bir sergide terennüm edilişi, ilk bakışta klasik Doğu edebiyatının geleneksel ilkelerine dayanan ve hatta klişe halini almış gelişigüzel ifadeler gibi algılanabilir belki de. Lakin biçim itibarıyla doğu şiir sanatının üslup geleneklerinden kaynaklanmış olduğu halde, mahiyet itibarıyla, daha geniş perspektiften bakılırsa şehirlerin böyle azizlenmesi, zannımızca İslam tefekkürünün genellikle şehir olgusuna yönelik oluşturduğu ulvî münasebetin tezahürüdür. Zaten İslam dininin meydana geldiği en erken çağlardan itibaren şehirler, genellikle şehir olgusu bir hüsn-i rağbet kazanmıştır. Bu münasebeti koşullandıran ana neden, İslam

16 Rahimi-zade İbrahim Çavuş, *age.*, s. 48.

17 Rahimi-zade İbrahim Çavuş, *age.*, s. 47.

18 Rahimi-zade İbrahim Çavuş, *age.*, ss. 47-48.

19 Rahimi-zade İbrahim Çavuş, *age.*, s. 48.

dininin fazileti ile şereflendirilmiş şehirlerin, bu dinin tebliğ ettiği ahlaki norm ve ilkelerin uygulanmasında, toplumsal ilişkilerin adilane tanzimlenmesinde ve bu amaçla gereken tesisatların kurulmasında, dolayısıyla İslam itikadının ve değerlerinin berkarar olmasında şehirlerin önemli bir misyon taşıyıcısı rolünü üstlenmelerindedir. Ayrıca İslam dininin özünün şehir muhitinde meydana gelmiş olması, şehir olgusuna kutsallık meziyetini kazandırmış olur.²⁰ Şehirlerin üstünlükleri, İslamiyet'in daha ilk çağlarında kaleme alınarak Mekke ve Medine gibi şehirlerin İslâm dini ve tarihi yönünden arzettiği ehemmiyeti açıklayan eserlerde göz önüne serilmiştir.²¹

Bu arada İslam dünyasında şehre olan bu tutumu mesela İslam şehir ve şehirciliği tarihi üzere mutahassıs İra M.Lapidus şöyle ifade eder: *Müslümanlar için, şehirler genellikle özel bir kutsallığa sahiptir ve tam ve gerçek bir Müslüman hayatın yaşanabileceği tek yerler olarak kabul edilir. Müslüman şehirliler, konutlarına derinden bağlılar, köylüleri ve köylü hayatını küçümserler ve şehirlerin üstün erdemleri konusunda ısrar ederler.*²²

Genellikle, İslam tefekkürünce Müslüman şehrinin böyle telakki edilmesi ve algılanması, Osmanlı müelliflerinin hem de Azerbaycan şehirlerine münasebetini belirlemiştir diye düşünmeye esas vardır. Bunu tespit eden en bariz unsurlardan biri, zannımızca, Osmanlı kaynaklarında şehirlerimize intisaben sık kullanılmış olan şereflendirici epitettir (unvanlar). Malum olduğu üzere bu an'ane, yani şehirlerin, vasıf ve faziletlerine göre şereflendirici unvanlarla anılması geleneği, İslam dünyasında gayet yaygın olmuştur, kimi hallerde ise belli bir şehrin epiteti, âdeta kimliği haline gelerek asıl adı yerine bile kullanılagelmiştir. Mesela, mukaddes beldeler Mekke ve Medine için *Haremeyn-i Şerifeyn*, Bağdad için *Dârü's selam*, İstanbul için yüzü aşkın adlar arasında *Dergâh-ı Muallâ*, *Südde-i Saâdet*, *Âsîâne*, *Mahrûsâyı Konstantiniyye*, İsfahan için *Nîsfu'l-cahan*, Tebriz için *Dârü'l mülk-i Azerbaycan*, Demirkapı Derbend için *Bâbü'l-ebvâb*, Berda için *Ümmü'l- Aran* vs. Bu an'aneye devam ederek Osmanlı müellifleri Güney ve Kuzey Azerbaycan şehirleri için çok sayıda güzel anlamlı mahlaslar kullanmışlardır. Bunların birçoğu hem orijinal,

20 Bu bağlamda kaynakların tespitine göre Hz.Peygamber Efedimizin (sas) şehir hayatının insanlar için daha hayırlı olması, şehirlerin abadlaştırılması, şenlendirilmesi ve genellikle şehirleşmeyi teşvik etmesi üzerine yaptığı söyleyişleri ve faaliyetleri dikkate şayandır. Bkz.: Küçükaşçı Mustafa Sabri, "Şehir", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 38, İstanbul 2010, s. 441.

21 Mustafa Fayda, "İslâm Dünyasındaki İlk şehir Tarihleri Ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi" <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/773/9861.pdf>

22 İra M.Lapidus, "Muslim Cities and Islamic Societies" (47-79) *Middle Eastern Cities. A Symposium an Ancient, Islamic, and Contemporary Middle Eastern Urbanism*. Edited by İra M.Lapidus, University of California Press – Berkeley and Los Angeles 1969, s. 47.

yani daha önce kullanılmamış olmakla beraber, hem de intisap edildiği şehre, tabiri caizse hüviyet kazandıracak mahiyettedir. Meselâ, Azerbaycan'ın tarihi şehri olmuş Revan'a intisaben Osmanlı kaynaklarında rastladığımız “*âb-ı rû-yı memâlik-i İrân u Turân, bâb-ı Nahşwân u Şîrvân, reşk-i mülk-i Azerbaycan*”²³ ibaresindeki “*âb-ı rû*” epitetinin kullanılması dikkate şayandır. Bu arada resmiyet taşıyan kaynak olan *Sultan IV. Murad'ın Fetihnamesinde*²⁴ de bu epitetin Revan'a intisaben zikredilmesi, bu şehrin asıl mahiyetini ibraz etmiş olur.

Nahçıvan şehrini, kaynaklarda sık kullanılan *Nakş-ı cihan* epitetine nazaran *Nahşwan* adlandıran Evliya Çelebi, “*Hakkın ki cihanın nakşı bu kalemini bir şehirdir, bazıları Nahşwân, bazıları Nahşwân dîrler, İrân zemin şehirlerinin ab-ı rûyudur*”²⁵ diye vasfeder.

Tebriz şehri için *Azerbaycan'ın taht şehri Tebriz-i dilâviz*²⁶ (gönüle asılan, gönül çeken, cazip), veya *Tebriz-i dilâviz-i şehrengiz, mahrûse-i Tebriz*,²⁷ Merend şehri için *bağ-ı İrem manend*,²⁸ Ereş şehri için *Ereş-i zi'l-kerem*,²⁹ Hoy şehri için *Hoy dilcây*³⁰ (gönül arayan, gönül çeken), Revan şehri için *Azerbaycan'ın Hoca can şehri Revan kal'ası*,³¹ Gence şehri için *Gencine-i raz şehri-i azîm Gence-i dilnüvâz*³² (sırlar hazinesi, gönül okşayan azim Gence) vs. gibi güzel adlar, ihtiram ve azizleme alameti olarak diğer şehir ve kasabalar için de bol kullanılmıştır.

İslâmiyet'in ilk dönemlerinde yaranmış şehir tarihçiliği belli bir kurallar ve ilkeler çerçevesinde teşekkül etmiştir. Bir şehrin tarihinin, coğrafi konumunun, fetih olunmasının, mimari yapısının yanı sıra bu mekanla bağlı olan büyük evliyalardan, ilim ve gaza yolunda ermişlerin anlatılması İslam şehir tarihçiliğinin başta gelen hususlarından, zira şehre şerafet, üstünlük ve erdem getiren ve *şerefü'l-mekân bi'l-*

23 Rahimi-zade İbrahim Çavuş, Harimi, *Kûtâb-ı Gencine-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)]*. Hazırlayanlar: Prof.Dr. Günay Karaağaç, Yard.Doç.Dr. Adnan Eskikurt, İstanbul 2010, s. 19

24 Erdoğan M.Akif, “1635 Tarihli Revân Kalesi Fetihnamesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, İzmir 1999, s. 29 ; Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbî*, Hazırlayan Mehmet Arslan, İstanbul 2006, s. 72.

25 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 236.

26 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 243.

27 Matrâkçı Nasûh, *age.*, s. 268, 271.

28 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 242.

29 Asafî Dal Mehmed Çelebi, *age.*, s. 197.

30 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 277.

31 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 280.

32 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 286.

mekin hikmetini isabetli kılan asıl amil budur. İslam tefekkürünün ve ahlakının mümessilleri olan Osmanlı müelliflerinin kayıtlarında bu husus gayet yoğun şekilde tecessüm etmiştir. İşte bunun sayesinde ki Azerbaycan şehirleri ve genellikle memleketi bu husus üzerinden incelendikte, memleketimizin bu manada İslam dünyasının önde gelen manevî ocakları sırasında yer almasına en ziyade delalet eden mehazlardandır Osmanlı kaynakları. Şemahı'nın *Diribaba*'sından, Hoy'da medfun *Şemsi Tebrizi*'den, Erdebil'in *Şeyh Safiyeddin*'inden, Demirkapı Derbend'de medfun olduğu inanılan Oğuzlar'ın ulu ozanı *Dede Korkut*'tan, Bakü'de medfun *Hz. Bibi Heybet*'ten ve daha nice ulu ve evliyalarımızdan bahseden Osmanlı kaynakları ışığında Azerbaycan şehirlerinin hemen hemen her birisi, kutsallık barındırdığı birer diyar anlamına gelmiş olur. Mesela, *cümle İrân ve Turân şahlarının ilki olarak memâlik-i Acem'de kutbiyyet ile hüküm ütdi* diye vasıflandırılan, *yüzlerce derviş türbedâr olan eş-Şeyh as-Safi ibn eş-Şeyh Hoca Ali ibn eş-Şeyh Sadreddin Musa ibn eş-Şeyh Safieddin Ebu İshak Erdebili'nin ruz u şeb ziyâretçilerine ni`meti mebzûl, evkâfi azim* olduğunu *Seyahatname* haber verir.³³

Şirvan bölgesindeki müzeyyen Niyazabad şehri yakınlığında *ziyaret-i Avşar Baba*'dan bahseder: *Bu zât, cedd-i a`zamımız Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî Hazretlerinin halifelerindendir. Acemler'in bu zâta ve tarika i`tikâdları olduğundan tekyesinde yüzü mütecâviz fukârası vardır. Tekyenin âyende ve revendeye ni`meti mebzûldur. Kabri ziyâretgâh has u âmdir.*³⁴

Mevzu ile bağlı ender diğer kaynaklarda rastlayamadığımız malumatlardan biri, Hz. İmam Ali soyundan geldiği bilinen, *Bâğdâya* (Bakü şehri) *kurbinde medfün olan seyyidü'n-nisâ Bibi Heybet nâm`azîze* hakkında *Şecâ`âtname*'de naklolunduğu rivayettir. Asafi Mehmed Çelebi, yerel halk arasında inanç yeri olan *Hz. Bibi Heybet*'i,

*Sâhil-i kulzümde medfün idi ol
Dürr gibi ol yirde mahzûn idi ol*³⁵

diyerek vafeder ve Bakü'nün adetâ koruyucusu makamında bulunduğunu bir kısım ile beyan eder. Şöyle ki Bakü uğruna yapılan savaşlar esnasında Safevî ordusuna serdarlık eden Selman Han, rüyasında gördüğü Hz. Bibi Heybet'in mübarek ellerinin gilde olmasına taaccub ederken, kendisinden bu cevabı alır:

*Döndü hısm ile ana virdi cevâb
Gerçi destim gildir itdim çok savâb*

33 *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 274-275.

34 *Evlîyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 293.

35 Asafi Dal Mehmed Çelebi, *age.*, s. 337.

*Siz yıkarsız Bâğdûya Kal`asın
Ben yaparım emr ile her kullerin.*³⁶

Azerbaycan Şehirlerinin Kültürel Durumunun Osmanlı Kaynaklarına Yansımaları

Söz konusu dönemde Azerbaycan şehirlerinin kültürel durumunun yansıtılmasında Osmanlı kaynakları özel bir önemi haizdir. Şöyle ki aynı ahlaki ve manevi değerleri temsil eden ve büyük ölçüde aynı kültürel mirası paylaşan bir toplumun mümessilleri olarak Osmanlı müellifleri, Azerbaycan şehirlerinde görgü tanığı oldukları kültürel faaliyetleri ve olguları gereğince algılamak, takdir etmek ve aktarmak kapasitesinde idiler. Bu açıdan en kıymetli bilgileri muhakkak ki Evliya Çelebi'nin kalemine borçluyuz, zira bir ilim ve sanat adamı olduğu için ziyaret ettiği şehirlerin kültürel ortamına dair dikkate şayan ilginç malumatlar takdim etmiştir.

Azerbaycan şehirlerinin tasviri sırasında dikkati çeken en önemli detaylardan biri, Evliya Çelebi'nin döne döne bahsettiği temizlik ve paklık ile bağlı gözlemleridir. Tebriz'i, *nice bin güzel ve hayırlı an`aneleri olan kadim büyük şehir*³⁷ olarak nitelendiren, *adalet, eminlik, raiyata hizmet etmelerine, pazarların paklığına, Şeyh (Şah) Safi narhlarına, nizam-ıntizamlarına aşk olsun, yüz defa aşk olsun*³⁸ diye metheden Evliya Çelebi, bu şehrin hüsniyatlarından bahseder: *“Cümle hüsniyatından biri budur ki ab-ı carileri firavan olduğundan gece ve gündüz şâhrâhları cârûb ile süpürüb gubârdan bir zerre koymazlar. Sonra üzerine su dökerler. Çarşuları, sokakları öyle pâk ve serd olur ki, temmuz ayında bile âdem çarşılarında sıcağın muhtarib olmaz.*³⁹”

Sokakların, çarşı ve pazarların ve burada çalışanların temizliğinin İslam ilkelerine göre tanzimlendiği göz önünde. *Büyük Karabağlar* şehrine ait olan bir başka tasvir bunu daha net şekilde teyit eder: *“Âşbâzları gâyet pâk ve cümle müslimdir. Zâten Acem`de me`kâlât-ı firûht idenlerde aslâ Rum ve Ermeni yoktur.*⁴⁰”

Osmanlı kaynaklarından derlediğimiz bu misaller, birkaç yüz yıl önceye boylanarak Tebriz başta olmakla Azerbaycan şehirlerinde gündelik yaşam tarzını ve düzeyini, kimi hallerde davranış görgü kurallarını değerlendirmek için imkan sağlıyor.

36 Asafî Dal Mehmed Çelebi, *age.*, s. 349.

37 *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Azerbaycan*, Neşre hazırlayan Mehmet Rıhtım, Bakı 2012, s. 65.

38 *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Azerbaycan*, s. 67.

39 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 260.

40 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s. 235.

Şehirlerin tasviri sırasında Osmanlı müellifleri, ahalinin tarifine de yer vermiş ve genel olarak güzel vasıflarla tavsif etmişlerdir. Bu gibi tasvirler şehrin manzarasını daha canlı ve manalı kılar. Mesela, *Azerbaycan hakkında şehir-i kadim bender-i Marağa*'yı tarif ederken, ahalisinin “*Gâyet ebyâzu'l-levn olub, gözleri mükemmel, şirin sözlü, münevver yüzlü merâyı adamlardır. Lakin yine ekserisi nihanice hanefi'l-mezheb, sulhen meşrûbdurlar. Kadınları ekseriyyan Pehlâyî dilince güftegû iderler, fesîhu'l-lisân bedî'u'l-beyân kimseleri çokdur.*”⁴¹

Merend şehri ahali hakkında da, “*Güzelleri fesîhu'l-beyân olub güftara gelseler, sihr-beyândan (düzgün ve tesirli anlatma) haber virirler,*”⁴² diye tarif eder. Şunu da söyleyelim ki zevk sahibi, ince ruhlu, güzellik aşığı ve arif birisi olan Evliya Çelebi'den bu gibi değerlendirmeler özellikle kıymetlidir zira malum “*Zer kıymetini zerger bilir*” atasözünün hikmetine isabet eder.

Şehirlerin ahali tarif edildiği sırada *zevk sahibi, eys ü işret aşiki* gibi ibareler sık kullanılmaktalar. Burada *eys ü işret* ifadesi, ahalinin *şii; müsiği sever* oldukları anlamında kullanılmışdır ki bu da birçok misallerle, mesela *Şecâ'âtname*'de Bakü şehrinin ahali hakkındaki şu beytler ile tespit olunur:

*Ehl-i `işretdir o şehrin âdemi
Nâydır meclislerinde hem-demi*

*Cengler bezme gelüb baş eğdiler
Kalbine sâzendeler çok değdiler.*⁴³

Seyahatname'de Nahçıvan halkından bahs ederken

“İş ü işret ehlidir. Nahçıvan Hanı (Rzaeddin) Han bize istikbale gelüb ilçî ile hagiri (Evliya Çelebi'yi – F.H.) bir bağa götürdü, muhabbetnameleri bağda okuyub cümle â-yân ve kibarân da hazır oldu. Bir meclis-i söz ve saz oldu, Hüseyin Baykara'ların hasedini celb itdi. Meğer Hân âli-şân sâhib-i tab`, hoş sohbet bir can imiş... Kırk-elli kadar dûr-bîn fikirli ulemâ-ı nüdemâ ve müsahib idiler ki her biri cemî` fununda tekmîl-i nesh itmişdi”.⁴⁴

Evliya Çelebi'nin tabirince *can sohbetlerinin* edildiği bu meclisler, dolayısıyla düzenlendiği şehirlerde belli kültürlü bir tabakanın oluşmasının bir göstergesidir.

41 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 269.

42 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 242-243.

43 Asafi Dal Mehmed Çelebi, *age.*, s. 337.

44 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 237-238.

Yine Nahçıvan hududunda Azerbaycan hakimi Uzun Hasan'ın bina ettiği Çures Kal'ası'nın hakimi Eyüp Han tarafından Evliya Çelebi'nin şerefine düzenlenmiş Hüseyin Baykara meclisinden şöyle söz ediyor: “*Bu şehrin Hâm yarân-ı zarîfândan mahbûbu'l-kulûb, nükte-dân, mergûbu'l-kelâm, hoşsohbet, cem meşreb bir yiğit olduğundan üç gün, üç gece bilesinde musâhibat idüb Hüseyin Baykara fasılları ütdik.*”⁴⁵

Böylece *Seyâhatnâme*'de Azerbaycan şehirlerinin tasviri sırasında bu meclislerden defalarca *Hüseyin Baykara* adı ile bahsedildi. Malum olduğu üzere, Timurlu hükümdarı Sultan Hüseyin Baykara, ilim ve sanata meraklı olduğu için Herat'ta hüküm sürdüğü dönemde sarayında, başta çocukluk arkadaşı, klasik Türk edebiyatının ünlü simalarından Ali Şir Nevâî, mutasavvıf şair Molla Abdurrahman-ı Cami olmakla bilgin, şair ve sanatkârlar toplamakla sohbetler düzenlerdi ki bunlar *Hüseyin Baykara divanı* veya *Hüseyin Baykara meclisi* adıyla ün salmıştır.⁴⁶ Müteakıb dönemlerde pek çok Türk sarayında sanat, edebiyat ve şiirin himaye edilmesine örnek teşkil etmiş bu meclisler, hem de bir medeniyet kültürü ve dili oluşturmakla beraber *söhbət kültürü* remzini kazanmıştır. Gerek ki bundan esinlenerek Evliya Çelebi, ağırlandığı Azerbaycan şehirlerinde şerefine düzenlenmiş zevk okşayan sazlı-sözlü şiir meclislerine, *Hüseyin Baykara meclisi* adını vermeye lüzum görmüştür. Oysa ki Azerbaycan'da edebî-mûsiki meclislerin tarihi daha kadim gelenekten kaynaklanıyordu. Tarihen sadece payitahtta değil, büyük-küçük şehirlerde ve kasabalarda, yani saray şairleri ile beraber halk arasında da cereyan ederek yaygın bir pratiğe dönüştüğü bu meclisler, tedricen bir nevî edebiyat mektepleri halini almışlar.⁴⁷

Evliya Çelebi'nin *Hüseyin Baykara* diye bahsettiği bu meclisler aslında geleneksel edebî meclislerin bir tezahürü olup, dolayısıyla düzenlendiği şehirlerde belli kültürlü bir tabakanın oluşmasının bir göstergesidir. *Seyâhatnâme*'de cümleten 6-7 defa zikr olunmuş *Hüseyin Baykara meclislerinin* çoğunun Azerbaycan'la alakalı zikr edilmesi dikkate şayan husustur.

45 *Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi*, s. 278-279.

46 Hamid Algar, Ali Alp Arslan, “Hüseyin Baykara”, *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 18, İstanbul 1998, s. 530.

47 *Poetik meclisler*, Toplayanı və tərtib edəni: Nəsrəddin Qarayev, Bakı 1987, ss. 3-4. Azerbaycan şehirlerinde faaliyette olan bu edebî meclislerin zaman-zaman diğer İslam memleketlerinin kültür ocakları ile sık temasta oldukları malumdur. Meselâ, daha XII. yüzyılda başta Hakanî olmakla Şirvan şairlerinin Horasan ve İsfahan şairleri ile müşâiresi, XIV. yüzyılda Herat şairlerinin manzum muracaatı üzerine *Şeyh Mahmud Şebusteri*'nin meşhur *Gülşen-i Raz* mesnevisini yazması bu kültür iritibatın bahresidir.

Sonuç

Sunduğumuz tebliğde XVI-XVII. yüzyıllara ait Osmanlı telif kaynaklarında Azerbaycan şehirlerinin tarifi ve tasvirini esas itibarı ile nazarı cihetten değerlendirmeye çalıştık.

Ele alınan bilgilere dayanarak şunu söylemek gerekir ki, sözkonusu döneme ait Osmanlı kaynaklarında Azerbaycan şehirlerine ve şehir hayatına dair bir literatür oluşmuştur kanaatındayız. İslam şehir tarihçiliği ilkelerine dayanan bu literatür kendine özgü unsurlar da oluşturmuştur. Azerbaycan şehirlerini İslam şehir tarihçiliğinin ananeleri uyarınca kaleme almış Osmanlı müelliflerinin münasebetine dair bazı yorumlarımızı sunduk. Bunun yanı sıra söz konusu mevzu ile bağlı Osmanlı kaynaklarının ihtiva ettikleri zengin ve ender bilgileri kısmen, yani tebliğimizde ele aldığımız yönlere göre incelemeye ve bazı tarihî gerçeklere ışık tutmaya çalıştık.

Kaynaklar

Asafi Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'âtname Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferi (1578-1585)*, İstanbul 2007.

Aşurbeyli S. B., *Bakı şəhərinin tarixi (Orta əsrlər dövrü)*, Bakı 2006.

Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar, İkinci nəşrin tərtibatçısı və redaktoru: t.e.d., Prof. Süleyman Əliyərli, Bakı 2007.

Джидди Г.А., *Средневековый город Шемаха (IX-XVII века) (Историко-археологическое исследование)*, Баку 1981.

Erdoğan M.Akif, "1635 Tarihli Revân Kalesi Fetihnamesi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XIV, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1999.

Evlîya Çelebi Seyahatnamesi, Müellifi Evliya Çelebi Mehmed Zillî ibn Derviş, birinci cild,

Tâbi'i Ahmed Cevdet, 1314. Orijinalde:

أوليا چلبى سياحتنامه سى، مؤلفى: اوليا چلبى محمد ظلى ابن درويس، برنجى جلد، طابعى: احمد
جودت، ۱۳۱۴

Evlîya Çələbi Səyahatnaməsində Azərbaycan, Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım, Bakı 2012.

Əfəndiyev Oqtay, *Azərbaycan Səfəvilər Dövləti*, Bakı 2007.

Гейдаров М.Х., *Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII веков*, Баку 1982.

Hamid Algar, Ali Alp Arslan, "Hüseyin Baykara", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 18, İstanbul 1998, s. 530-532.

Küçüktaşçı Mustafa Sabri, "Şehir", *İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı, cilt 38, İstanbul 2010, s. 441-446.

Kâtib Çelebi, *Kitâb-ı Cihânnümâ li Kâtib Çelebi*. Orijinalde: کتاب جهان نما لکاتب چلبى

Lapidus İra M., "Muslim Cities and İslamic Societies" (47-79) Middle Eastern Cities. A Symposium an Ancient, İslamic, and Contemporary Middle Eastern Urbanism. Edited by İra M.Lapidus, University of California Press – Berkeley and Los Angeles 1969.

Muštafa Fayda, “İslâm Dünyasındaki İlk şehir Tarihleri Ve İbn Şebbe'nin Medine-i Münevvere Tarihi” <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/773/9861.pdf>

Nasûhü's-silâhi (Matrâkçı), *Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i İrâkeyn-i Sultân Süleymân Hân*, Önsöz, Giriş, Çeviriyazı, Notlar ve Dizinler ile Tıpkıbasımı Yayına Hazırlayan Prof.Dr. Hüseyin G. Yurdaydın, Ankara 2014.

Onullahi S. M., *XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarixi)*, Bakı 1982.

Poetik Məclislər, Toplayamı və tərtib edəni: Nəsrəddin Qarayev, Bakı 1987.

Rahimi-zade İbrahim Çavuş, Harimi, *Kütâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence [Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi (1583-1590)]*. Hazırlayanlar: Prof.Dr. Günay Karaağaç, Yard.Doç.Dr. Adnan Eskikurt, İstanbul 2010.

Rahimi-zade İbrahim, *Zafenâme-i Hazret Sultân Murâd Hân*, AMEA M.Füzuli adına Elyazmalar Enstitüsü, Fs-649, v. 1b-53b. Orijinalde: *راحمی زاده ابراهیم، ظفرنامه، حضرت سلطان مراد خان*

Rihtim Mehmet, «Azerbaycan Tarihi İçin Kaynak Bir Eser: Şecaatname ve XVI. Asırda Bakü», *Journal of Qafqaz University*, Bakü, sy.20 (2007), s. 34-42.

Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, Hazırlayan Prof.Dr. Mehmet İpşirli, İstanbul 1989.

Sıdkî Paşa, *Gazavât-ı Sultân Murâd-ı Râbi*, Hazırlayan Mehmet Arslan, İstanbul 2006.

Travels of Venetians in Persia (A Narrative Of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries). Hakluyt Society, vol.49, London 1873.